

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1972.2.04>

E. TARVEL

### ESTONICA'T POOLA ARHIIVIDES JA RAAMATUKOGUDES

Avaldasin 1960. aastal ülevaate Varssavis Vanade Aktide Peaarhiivis leiduvast *Estonica*'st, viidates sealjuures ka Czartoryskite Muuseumis ja Jagelloonide Ülikooli Raamatukogu käsikirjade osakonnas leiduvatele Eesti ala käsitlevatele materjalidele.<sup>1</sup> Artikkel baseerus 1959. aasta oktoobris-novembris toimunud uurimisreisi tulemustel. Ligi kümme aastat hiljem sooritasin uue uurimisreisi, seekord poole aasta pikkuse, jaanuarist juunini 1969. Nii pikk aeg võimaldas juba rahulikumalt ja süvenenumalt töötada viie Poola linna (Varssavi, Krakovi, Wrocław, Poznań ja Toruń) arhiivides ja raamatukogudes. Tuleb küll kohe tunnistada, et mingeid sensatsioonilisi leide ei õnnestunud teha: ei leidnud eestlaste vürsti kolpa, mis kuulujutu järgi asuvat mingis Poola provintsimuuseumis, ei tabanud Vilniuse jesuiitide eestikeelset katekismust 1585. aastast ega muid jesuiitide maakeelseid tükkiseid, ei avastanud senitundmatut suuremat Eesti ala kohta käivat arhiivmaterjalide kompleksi. Aga üht-teist uut siiski leidis, mille tutvustamine Eesti ajaloo huvitatuile peaks õigustatud olema.

Vanade Aktide Peaarhiivis leidub *Estonica*'t peale 1960. aastal ilmunud artiklis nimetatud kahe fondi, nimelt Kuningliku Finantsarhiivi ja Zamoyskite Arhiivi, veel vähemalt viies fondis: Radziwillide Arhiivis (Archiwum Radziwiłłów), Przeździeckite ja Tyzenhauzide Arhiivis (Archiwum Przeździeckich i Tyzenhauzów), Kroonimeetrikas (Metryka koronna)<sup>2</sup>, Saatkondade Raamatutes (Libri legationum) ja Pärgamentürikute Kollektisioonis (Zbiór dokumentów pergaminowych).<sup>3</sup>

Kuninglikus Finantsarhiivis ei õnnestunud leida midagi vähegi olulisemat uut lisaks 1959. aastal kasutatule. Ainsa uue allikana võib siit nimetada Liivimaa linnustes paiknevat sõjavägede palga- ja viktuaaliarveid aastaist 1603—1606.<sup>4</sup> Siinkohal tuleks öiendada üks eksimus: Laiuse staarostkonna tulude-kulude aruanne 1587. aastast leidub AGAD, ASK, oddz. LIV, nr. 19 (Rachunki i inwentarze królewskczyzn [1596—1792]), l. 178 (710) jj<sup>5</sup> Osakonnas LVI ei ole raamatut 19 olemas.

<sup>1</sup> E. Tarvel, *Estonica* Vanade Aktide Peaarhiivis Varssavis. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1960, nr. 3, lk. 292—304.

<sup>2</sup> Jätame täiesti kõrvale nn. Leedu meetrika (t. zw. Metryka Litewska), kuna see sisaldab ainult ärakirju Moskvas NSV Liidu Vanade Aktide Riiklikus Keskarhiivis leiduvatest Leedu meetrika (fond 389) raamatutest.

<sup>3</sup> Vanade Aktide Peaarhiivi liigenduse kohta vt. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespolach. Warszawa, 1958; ka I. Koberdowa, Archives d'état en Pologne. Rmt.: La Pologne au XIII<sup>e</sup> Congrès International des Sciences Historiques à Moscou. 1-ère partie. La recherche historique en Pologne 1945—1968, rédigé par A. Wyczański. Varsovie, 1970, lk. 163 jj.

<sup>4</sup> Archiwum Główne Akt Dawnych (=AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (=ASK), oddz. II (Rachunki Sejmowe), nr. 37 (Ratio thesauri Regni rationis publicae a. 1606, tum et ratio . . . Jo. Potocki . . . notarii campestris . . . [et ratio ex victualibus in arces Livoniae coemptis]), l. 127—165. AGAD, ASK, oddz. I, nr. 64, l. 658—660 leidub veel Liivimaa staarostitelt 1587. a. laekunud vilja register (Regestr przichodu zboza roznego od ich Mc zi panow starost ifflanskich Wroku 1587 Januarii 14 die Naprzod).

<sup>5</sup> Vrd. eksemplar AGAD, ASK, oddz. I (księgi poborowe), nr. 64, l. 661—665.

Teine lugu on Zamoyskite Arhiiviga. Zamoyskite ordinatsioon on rajatud 1589. aastal Poola suurkantsleri ja kroonihetmani Jan Zamoyski poolt, ordinatsiooni raamatukogule Varssavis aga on alus pandud 1815. aasta paiku.<sup>5</sup> Raamatukogus leidunud *Estonica* (Tartu staarostkonna kohta käivad materjalid XVI sajandi lõpust) oli sinna ilmselt sattunud Jan Zamoyski kaudu, kes aastail 1588—1605 tegutses Tartu staarostina. Zamoyskite raamatukogu hävis 1939. aastal ja kogu ordinatsioon 1944. aastal. Säilinud materjalid, sealhulgas *Estonica*, anti 1947. aastal üle Riigiraamatukokku (Biblioteka Narodowa), sealt suunati arhivaalse iseloomuga materjalid 1951. aastal Vanade Aktide Peaarhiivi, kus neist moodustati omaette alajaotus Archiwum Zamoyskich (=AZ),<sup>7</sup> mis sisaldab 3163 säilitusüksust, ja asuti neid töötlema. 1959. aastal ei olnud korrastustöö veel *Estonica*'ni jõudnud, arhiivimist eessõna kannab dateeringut «Detsember 1965». Seetõttu tuli Zamoyskite Arhiivis ilmsiks uusi materjale, mida 1959. aastal ei olnud õnnestunud märgata. Pealegi on 1959. aastal kirjeldatud signeerimata materjalid saanud nüüd signatuuri.

Zamoyskite Arhiiv jaguneb 11 ossa. Nendest kolmes (Zamoyskite perekonna üksikute liikmete aktid, Zamoyskite kirjavahetus, eri paikade ja valduste kohta käivad materjalid) leidub *Estonica*'t.<sup>8</sup> Selle hulgas domineerivad majandusdokumendid, rohkesti on kirjavahetust poliitiliste ja sõjasõnumitega, palvekirju jm. Sealsamas leidub Tartu staarostkonna (resp. ökonomia) riigimõisate külvide ja saakide aruanne aastaist 1585—1587.<sup>9</sup> Võrreldes Kuninglikus Finantsarhiivis säilivate tulude-kulude aruannetega, ei paku see õieti midagi uut. Esile on tulnud uusi rendidokumente: rendiraha saatekirju Georg Schenckingilt Jan Zamoyskile 1593., 1594., 1598. ja 1599. aastast.<sup>10</sup> Selgub, et 1593. aastal oli Tartu staarostkonna poole aasta rent 12 500, 1594. aastal 13 000, 1598. ja 1599. aastal 15 000 flooriini.<sup>11</sup> 14. detsembril 1598 kurdab G. Schencking oma saatekirjas talupoegade viletsuse üle, mille olid põhjustanud mitmed järjest esinenud ikaldusaastad. Raskest olukorrast tingituna olid tekkinud maksuvõlad (Tähtveres 35 adramaalt, teistes mõisates 3—5 adramaalt). Ühes kirjas novembrist 1597 kirjutab G. Schencking Tartu saeveski olukorrast, mida pidasid pan Jan Greilich ja Jakub Hem.<sup>12</sup> Varem oli Vana-Kastres oinud jahuveski, mida pidas talupoeg Hancz Kozak, kes oma vanadusnõrkuses aga laskis veski ära laguneda. Greilich ja Hem ehtasid siis esimesse mõisakesse oma kulul saeveski, kuhu veeti Kirumpää staarostkonnast vähemal arvul palke ning kus Tartu linnuse tarbeks saeti laudadeks 50 palki aastas. Asustus- ja lokaalajaloolist huvi pakuvad dokumendid piirivaidluste kohta. Dateerimata dokumendis on loetletud Räpina külad Wilusta, Chawape, Swia-hawt, Piasnikiel ja Suchara (Viluste, Haavapää, Süvahaud, Pääska, Soohara), mis kubjas Pezaki tunnistust mööda olid juba enne Liivi sõda olnud Kirumpää lossi alla kuulunud «Widik Moize» (Partsi mõis) valduses.<sup>13</sup> Põltsamaa staarosti St. Ruskowski ja Tartu ökonomi St. Lokniczki tüliobjektiks oli 1586. aastal «Kiszze» küla.<sup>14</sup> Talupojad aga tunnistasid, et «Kiszze» ja «Paluba» küla on alati kokku kuulunud, viimase aga oli kuningas ise andnud Tartu ökonomiale. Slahta omavoli demonstreerib arve, mille suurus on 1159 flooriini ja 13 krossi ning kus loetletakse loomi, toiduaineid ja rahalisi makse, mis Laiuse

<sup>6</sup> Masinakirjas arhiivimist (5 kd., 1520 lk.) eessõna.

<sup>7</sup> AZ. Riigiraamatukogus säilib näiteks XIV sajandist pärinev nn. Läti Henriku kroonika käsikiri, kuulus Codex Zamoscianus. (Inwentarz rękopisów Biblioteki Ordynacji Zamojskiej, sign. 1—2051. Opracowały: B. Kocówna i K. Muszyńska. Biblioteka Narodowa. Warszawa, 1967, lk. 2, nr. 25.)

<sup>8</sup> AGAD, AZ, nr. 29, 40, 41, 128, 134, 154, 178, 191, 205, 220, 239, 637, 640, 641, 653, 677, 678, 696, 788, 806, 2921, 2922, 2923, 2924, 2935, 2960, 2995 ja 3148. — Artiklis E. T a r v e l, *Estica Vanade Aktide Peaarhiivis Varssavis. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised -- Ühiskonnateaduste Seeria»* 1960, nr. 3, lk. 296 jj. loetletud 9 numbrit Zamoyskite arhivaale asuvad nüüd säilitusüksustes 2921, 2923 ja 2924.

<sup>9</sup> AGAD, AZ, nr. 2922. (Pisek zasiewkow Wrodzaiow i plonia w folwarczech starostwa Derptskiego za trzy lata blisko przeszle za oeconomiey Pana Lokniczkiego.)

<sup>10</sup> AGAD, AZ, nr. 239, 696.

<sup>11</sup> Vrd. Э. Т а р в е л. Фольварк, пан и подданный. Таллин, 1964, lk. 54.

<sup>12</sup> AGAD, AZ, nr. 696.

<sup>13</sup> AGAD, AZ, nr. 2921, lk. 265—266. Vrd. Liivimaa 1638. aasta maarevisjon. Eesti asustusala I. Kaguosa. ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonna Toimetused nr. 1(7). Tartu, 1941, lk. 156.

<sup>14</sup> Sealsamas, lk. 243—246.

staarost pan Slonczewski jõudis ahmata Tartu ökonoomia mõisatest enne ökonoom Lokniczki Tartu saabumist.<sup>15</sup>

Kirjavahetusest võiks märkida Tartu praosti Andreas Krugiuse kirja Jan Zamoyskile 7. veebruarist 1594, kus palutakse jätkata Tartu hospitali varustamist proviisiooniga, kuna nälgivad vaesed muidu minevat luterlaste hospitali ning taganevat usust.<sup>16</sup> Kirjades 28. juulist ja 1. augustist 1593 taotleb Võnnu piiskop Otto Schencking Jan Zamoyskiga tekkinud tüliküsimuste (piiride, heinamaade jms. pärast) rahulikku lahendamist, manitsedes senaatorit vältima vägivalda provintsis, mis seni ilma õiguse, kohtu ja poliitilise korrata olevat rahulikuna püsinud, ning kurdab Tartu asestaarosti Pawlowsky vägivaldtegedude üle, kelle rõõvimiste pärast üheski mõisas, mis küll kõik on tarastatud, ei saavat veeta rahulikku ööd.<sup>17</sup> Huvitavaid detaile pakub kirjavahetus Poola-Rootsi sõja ajast, eriti selle algusaastaist. G. Schencking kannab 24. nov. 1600 Jan Zamoyskile ette, et rootslased olevat Liivimaa linnused (Pärnu, Põltsamaa, Laiuse, Viljandi, Helme) harilikult ära võtnud jõudu tarvitamata.<sup>18</sup> 20. aprillil 1603, nädal pärast Tartu kapituleerumist poolakatele, pöördus Tartu linn Jan Zamoyski poole mureliku palvega jätta puutumata nende privileegid, usk, kirikud, põllud ja aiad.<sup>19</sup> Ürikuga 2. maist 1605 andis Jan Zamoyski Tartu jesuiitide kolleegiumile tagasi Vana-Prangli mõisa.<sup>20</sup> M. Leniek, Vastseliina staarost, kirjutas 18. mail 1602, kuidas rootslased talupoegi õlle ja leivaga enda poole meelitavat.<sup>21</sup> Tartu kastellaan Eertram Holtschuer kirjeldas 9. sept. 1603 Tartu ümbruse nälega surevate talupoegade haletsemisväärsset olukorda, kellelt sõdurid olid kõik ära võtnud, kel põllud olid küll haritud, kuid seemet ei olnud.<sup>22</sup>

Radziwillide Perekonnaarhiiv on põhiliselt pärit nende valduste keskusest Nesvižist (Nieswież), Valgevenemaalt, osalt aga Berliinist. Arhiivi põhiosa on korrastatud 1933.—1935. aastal Varssavis perekondlikul printsiihil, s. o. materjalid on tiigendatud perekonnaliikmete kaupa. Praegu jaguneb see arhiiv 15 osakonnaks, millest I (pärgamendid), II (ajaloolised dokumendid), IV (Radziwillide kirjad) ja V (kirjad Radziwillidele) sisaldavad *Estonica*'t (resp. *Livonica*'t).<sup>23</sup> Radziwillide perekonna liikmed, eriti Leedu suurkantsler Mikolaj Radziwill Czarny, kuninga volinik Liivimaal 1561.—1562. aastal, Leedu suurkantsler ja suurhetman Jerzy Radziwill, Liivimaa administraator aastail 1582—1586, on etendanud juhtivat osa Liivimaa saatuse kujundamisel. Nendest aegadest pärinebki meid huvitav poliitilise ajaloo materjal Radziwillide kirjavahetuses ja ürikute ärakirjades. Huvi pakub näiteks küsimus, kuid võrd olid Liivi ordu juhid aastail 1559—1561 Poola võimukandjatega seotud rahaliselt ja kuid võrd need suhted mõjustasid poliitikat. Radziwillide arhiivis on soliidne ladinakeelne pärgamentürik 20. veebruarist 1560 allkirjaga «Goddertt Meyster mytt e ggener handtt», mis kujutab endast G. Kettleri kviitungit suurkantsler M. Radziwillilt saadud 6000 taalri kohta.<sup>24</sup> Viimane oli nimetatud summa varem saanud ordumeister W. Fürstenbergilt kviitungis seletamata jäänud põhjustel. Arhiivis leidub ärakiri Sigismund II Augusti volikirjast Mikolaj Radziwillile 28. novembrist 1561, millega talle anti õigus Liivimaal vastu võtta ustavus- ja alistumisvannet, ametisse seada staarosteid ja muid ametiisikuid jne.<sup>25</sup> Sealsamas on ka kuninga instruksioon 1. maist 1582 Jerzy Radziwillile kui Liivimaa asehaldurile<sup>26</sup> ja kaheksalehekülje-

<sup>15</sup> Sealsamas, lk. 249—252.

<sup>16</sup> Sealsamas, nr. 677, kiri 37.

<sup>17</sup> Sealsamas, nr. 239.

<sup>18</sup> Sealsamas.

<sup>19</sup> Sealsamas, nr. 154.

<sup>20</sup> Sealsamas, nr. 128.

<sup>21</sup> Sealsamas, nr. 205.

<sup>22</sup> Sealsamas, nr. 154.

<sup>23</sup> Archiwum Radziwillów (=AR), osak. I, mapp 569; osak. II, mapid 1, 2, 3, 6 ja 7, rmt. 1, 7 ja 13; osak. IV, mapp 18; osak. V, mappid 46, 47, 66, 73, 80, 178, 188, 225, 272, 358, 368, 412, 413, 421 ja 467.

<sup>24</sup> AGAD. AR, osak. I, mapp 569, nr. 7756.

<sup>25</sup> Sealsamas, osak. II, mapp 1, nr. 36. Publitseeritud [M. D o g i e l.] Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae. T. V. Wilnae, 1759, nr. CXL, lk. 250 jj.

<sup>26</sup> Sealsamas, mapp 2, nr. 125 (ärakiri).

ine Tartu kodanike kaebekiri asehaldurile kõikvõimalike süüdistustega Tartu nn. vana rae<sup>27</sup> aadressil.<sup>28</sup> Näeme, et vastuolud rae ja kodanikkonna vahel etendasid rae ja Poola võimude vaheliste vastuolude kõrval üsnagi olulist osa. Võnnu maapäeva 26. jaanuari 1589. aasta instruksioonist kuningriigi seimi valitud saadikuile selgub, et jäme ots maapäeval polnud kaugelki liivimaalaste käes, sest nõuti mitmete valduste läänistamist poolakatele ja leedulastele *iure haereditario*, Võnnu piiskopkonna asutamise kinnitamist seimi konstitutsioonidega, kohtukorralduse, ametitesse määramise, mõõtude ja kaalude ühtlustamist Liivimaal kroonimaade ja Leeduga jne.<sup>29</sup> Rohkesti on sõjasõnumeid aastaist 1600—1602, 1617—1622 ja 1625. Nende hulgas leidub palju kaebekirju Poola sõjavägede omavoli ja metsikuste üle (neist 2. detsembrist 1600 pärinev on Liivimaa rüütelkonna peamehe Heinrich von Tisenhuseni ning 10. septembrist 1622 ja 1. juunist 1625 pärinevad Vastseliina staarosti Walter Plettenbergi sulest).<sup>30</sup> Terve rida kirju aastaist 1617—1625 valgustab Tartu linna poliitilist ja sõjalist olukorda.<sup>31</sup> Tartu linna viimases kirjas hetman Krzysztof Radziwillile 7. maist 1625, s. o. kolm kuud enne linna rootslaste kätte langemist, juhitakse tähelepanu linna kaitsejõudude nõrkusele ning palutakse abi, ühtlasi palutakse jumalat, et see teeks kõigele laastamisele lõpu ning annaks vaevatud rahvastele jälle rahu.<sup>32</sup>

Liivimaalt pärinevad Tyzenhauzid teenisid Poolat ustavalt oma viimse nimekandja surmani 1881. aastal. Tyzenhauzi pärijaks said tema tõe järglased Przeździeckid. 1914. aastal liidetud Przeździeckite ja Tyzenhauzide Arhiiv sai 1939. ja 1944. aastal kannatada, paigutati 1945. aastal ajutiseks Jagelloonide Raamatukokku ning sealtsaial aastal Vanade Aktide Peaarhiivi. Praegu jaguneb Tyzenhauzide Arhiiv 8 osakonnaks. Neist kolmes (A — pärgamentürikud, E — perekonnaliikmete isiklikud ning osalt varalised dokumendid, G — Tyzenhauzide kogutud dokumendid) leidub *Estonica*'t.<sup>33</sup> Meid huvitavad ürikud aga on ammugi avaldatud allikapublikatsioonides «Livländische Güterurkunden» ja «Vidzemes saimniecības vēstures avoti 1553.—1618. g.».<sup>34</sup>

Fondile Kroonimeetrika<sup>35</sup> ei pööranud ma 1959. aastal suuremat tähelepanu, oletades, et seal Liivimaa kohta sissekandeid ei leidu, et need on tehtud kõik Leedu Meetrikasse. Põgus tutvumine materjaliga kinnitas seda oletust. Tegelikult aga on Kroonimeetrika raamatutes hulgaliselt Liivimaa lääniürikute sissekandeid.<sup>36</sup> Enamik neist on sellised, mis ei esine Leedu Meetrika raamatutes. Ma ei jõudnud süstemaatiliselt läbi töötada kõiki 80 Kroonimeetrika raamatut, kus ajalise diapasoni järgi otsustades võiks olla sissekandeid Lõuna-Eesti kohta.<sup>37</sup> Pealegi ei leiaks enamikust neist põgusa tutvumise järgi otsustades õieti midagi, 11 raamatust, kus oli rohkem *Estonica*'t,<sup>38</sup> tegin väljakirjutusi 74 sissekande kohta Lõuna-Eestist.<sup>39</sup> Nendest dubleerivad Leedu Meetrika omi ainult 16 (22%). Kui läheneda küsimusele sisuliselt, siis suureneb dubleerivate sissekannete arv küll umbes poole võrra, sest mitmed feodaalid on pidanud vajalikuks ja osanud hankida endale lääniürikud

<sup>27</sup> Vt. selle kohta T. Christiani. Die Neubildung des Dorpater Rates zu Beginn der Polenzeit. Tartu, 1919.

<sup>28</sup> AGAD, AR, osak. V, mapp 73, nr. 3223.

<sup>29</sup> Sealsamas, mapp 3, nr. 223.

<sup>30</sup> Sealsamas, osak. V, mapp 413, nr. 16718.

<sup>31</sup> Sealsamas, osak. II, mapp 7 nr. 829; osak. V, mapp 73, nr. 3223; mapp 421, nr. 17041

<sup>32</sup> Sealsamas, osak. V, mapp 73, nr. 3223.

<sup>33</sup> AGAD, Archiwum Tyzenhauzów (=AT), A-5942, A-5944—5946, A-5955, A-5956, A-5958, A-5964, A-5970, A-5974, A-5979—5983, A-5995, A-6018, A-6020, A-6023, A-6026, A-6027, E-25, E-39, E-55, G-764—781.

<sup>34</sup> Livländische Güterurkunden (1207—1545). Bd. I.—II. Hrsg. von H. v. Bruiningk u. N. Busch. Riga, 1908—1923; Vidzemes saimniecības vēstures avoti 1553.—1618. g. Izdevis A. Svābe. Latvijas Vēstures Avoti. Latvijas Vēstures Institūta izdoti. 6. sējums. Rīgā, 1941

<sup>35</sup> AGAD, Metryka Koronna (=MK). Vt. Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik. lk. 26 j.

<sup>36</sup> AGAD, MK, nr. 127 (1582—1583), 129 (1582—1584), 131 (1585), 134 (1587—1588), 135 (1588—1590), 144 (1599—1602), 144 (1599—1602), 145 (1600) ja 146 (1600).

<sup>37</sup> AGAD, MK, nr. 93, 95—173 (1559—1627).

<sup>38</sup> Sealsamas, nr. 127—135, 144—146.

<sup>39</sup> Siinkohal on arvestamata jäetud 15 donatsioonüriku sissekanded majade kohta Tartu linnas 1582. ja 1583. aastast.

niihästi Poola kuningriigi kui ka Leedu suurvürstiriigi riigikantseleist. Sellised ürikud (*resp.* sissekanded) langevad omavahel sisuliselt kokku, kannavad aga erinevaid kuupäevi (erinevus on paarist päevast mõne kuuni) ning erinevad mõnikord ka piasiasjade (näit. nimede õigekirjutuse) poolest. Kuna aga ühel ja samal läänimehel oli ühe ja sama valduse kohta tihtilugu olemas mitu läänürikut ja ürikukinnitust ning valdused olid üsnagi mobiilsed, ei laienda Kroonimeetrika materjalide arvessevõtmine kuigivõrd Leedu Meetrika alusel koostatud läänivalduste ja läänimeeste nimistut.<sup>40</sup>

Kroonimeetrika kujutab endast Poola kuningriigi riigikantselei arhiivi, mis ajaliselt ulatub XIV sajandi teisest poolest 1794. aastani, kusjuures raamatuid on säilinud 1447. aastast alates. Ta jaguneb *Metryka Maior*'iks (kantsleri) ja *Metryka Minor*'iks (alamkantsleri juhtimisel koostatud raamatud) ning mitmeks seeriaks. *Estonica* seisukohalt pakuvad huvi kirjeraamatud (*libri inscriptionum*), mida on kokku 362. Riigikantselei arhiivina kujutab Kroonimeetrika endast analoogi Leedu Meetrikale,<sup>41</sup> mistõttu pole vajadust teda pikevalt iseloomustada. Samal põhjusel ei vaja lähemat iseloomustust Kroonimeetrika materjalid, kuninga kanteleist väljaantud avalik- ning eraõiguslike aktide (donatsioonid, läänistused jm.) sissekanded, registid ja koopiad. 1930-ndatel aastatel, kui Moskvas asuvad Leedu Meetrika materjalid olid ajaloolastele vähem tuntud, on Kroonimeetrika raamatutega eesti ajaloolastest tutvunud E. Tender (1938), läti omadest B. Abers (1935) ja baltisakslastest H. v. Ramm-Helmsing (1933). Huvipakkuvatest sissekannetest vääriks vast märkimist Stefan Bathory privileeg 27. märtsist 1583, mis andis tema ihuarstile Nicolaus de Buccellisele ja kammerhärrale Lambertus Vraderusele õiguse asutada Liivimaal kaks paberiveskit: üks Võndu, teine Pärnu distriktis.<sup>42</sup>

Baltimaade ajaloo seisukohalt üsnagi oluline, kuid Balti ajaloolastele siiani tundmatuks jäänud fond on *Libri legationum* (=LL).<sup>43</sup> mis sisaldab 39 raamatut aastaist 1502—1761. *Libri legationum* on tekkinud kirjeraamatute jagunemisel mitmeks seeriaks. Nad sisaldavad diplomaatilist kirjavahetust (nii sissetulnud kui väljaläinud kirjade koopiaid), instruksioone diplomaatidele, saadikute aruandeid, aruandeid välissaadikute vastuvõtmise kohta jms. Liivimaa asjad on nende materjalide hulgas tähtsal kohal, sest suhted Liivimaaga olid XVI sajandil Poola välispoliitikas olulised. Raamat nr. 14 (1550.—1557. a.) koosneb pea-aegu tervenisti Liivimaa kohta käivatest dokumentidest ning on tekkinud seoses koadjuutorivaenusega. Palju on niisuguseid dokumente ka raamatuis nr. 16 (1553.—1559. a.) ja 24 (1556.—1559. a.) jm. Raamat nr. 1 (1502.—1503. a.) sisaldab muu hulgas ordumeistri ja Poola kuninga Aleksandri suhteid valgustavaid materjale. Fondil on olemas dokumentide tiitelosade põhjal koostatud register, mis pole aga kaugeltki ammendav. *Livonica*'t leidub neis rohkem kui registri järgi võiks arvata.<sup>44</sup> *Libri legationum*'i läbivaatamine, kindlaks tegemine, millised dokumendid on eventuaalselt juba publitseeritud, ja *Livonica* kopeerimine on töömahukas ülesanne, mida ei jõudnud kaugeltki teostada. Liivimaa poliitilise ajaloo uurimise seisukohalt aga oleks seda tähtis teha. Liivi sõja celloo ammendav käsitlemine pole mõeldav neid materjale arvestamata.

Vanade Aktide Peaarhiivi Pärgamentürikute Kollektsoonis leidub mõniteistkümmend Liivimaa kohta käivat ürikut, nende hulgas paar läänürikut Lõuna-Eestist<sup>45</sup> ning Eesti-maa inkorporatsiooniüriku originaal 12. märtsist 1600.<sup>46</sup>

<sup>40</sup> Э. Тарвел, Фольварк, пан и подданный, lk. 33—51.

<sup>41</sup> Leedu Meetrika kohta vt. С. Л. Пташицкий, Описание книг и актов Литовской метрики. СПб., 1887; Н. Г. Бережков, Литовская метрика как исторический источник. М.-Л., 1946; В. Дорошенко, *Estonica* в актах Литовской метрики. «Известия Академии наук Эстонской ССР — Серия общественных наук», 1958, № 4, lk. 319—327; Э. Тарвел, Фольварк, пан и подданный, lk. 8 jj.

<sup>42</sup> AGAD, MK, nr. 129, l. 284 jj.

<sup>43</sup> AGAD, LL. Vt. Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik, lk. 26, 32 jj.

<sup>44</sup> Registri järgi raamatutes 1, 5, 8, 9, 11, 14—21, 24, 27, 30 ja 39.

<sup>45</sup> AGAD. Zbiór dokumentów pergaminowych, nr. 6959 ja 7153.

<sup>46</sup> Sealsamas, nr. 4476.

Üksikuid ära kirju leidub ka Varssavi Ülikooli Raamatukogu käsikirjade osakonnas.<sup>47</sup> Esmajoones käsitlevad need Poola-Rootsi suhteid XVI sajandi lõpul ning XVII sajandi esimesel kolmandikul, sõja- ja muud poliitilisi küsimusi. Kitsamalt *Estonica* valdkonda kuuluvatena ei oska nende hulgast ühtegi esile tõsta.

Czartoryskite Muuseumi raamatukogus Krakovis (Muzeum Książąt Czartoryskich) leidub päris palju *Livonica*'t.<sup>48</sup> Seal on Sigismund III ürikuid aastaist 1588—1632 (lääniürikuid, kirju Leedu võimukandjatele Liivimaa asjus jm.),<sup>49</sup> kirjavahetust, eriti Poola-Rootsi sõja küsimustes (aastaist 1601—1629),<sup>50</sup> dokumente Liivi sõja eeloo ja Poola-Liivimaa lähenemise kohta aastaist 1556—1562<sup>51</sup> jm. Need materjalid on koopiatena, mis pärinevad peamiselt XVIII sajandist. Leidub ka varasematesse sajanditesse kuuluvat *Livonica*'t, millest mitmed puudutavad näiteks ordu ja Riia linna tüliasju XIV sajandil. Oleks väärt süstemaatiliselt võrrelda Czartoryskite Muuseumis leiduvaid Liivimaa ürikuid vane mate baltisaksa publikatsioonidega, et kindlaks teha, millised neist on tuntud, millised publitseeritud teiste ära kirjade järgi, millised tundmata jne. Kirjeldatud materjali hulgast on raske *Estonica*'t kindlapiirilisemalt eristada, kuigi seal leidub mõningaid otsesemalt Lõuna-Eesti kohta käivaid dokumente (näiteks lääniürikute ära kirju).<sup>52</sup>

Mitmeti analoogilised Czartoryskite Muuseumi materjalidele on Poola Teaduste Akadeemia Raamatukogus Krakovis (Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie = AU) leiduvad.<sup>53</sup> Need sisaldavad kirjavahetust, näiteks Jan Karol Chodkiewicz, Otto Schenckingi, Jan Zamoyski jt. kirju kuningas Sigismund III-le,<sup>54</sup> ära kirju tuntud ürikutest (Privilegium Sigismundi Augusti, Provisio ducalis jm.)<sup>55</sup> jm. Erilist huvi pakub XVI ja XVII sajandist pärinev 905-leheküljeline käsikiri nr. 341, mis koosneb Liivimaa kohta käivast materjalist aastaist 1572—1599 ja sisaldab Liivimaa revisjonikomisjonide relatsioonide ning neile antud instruksioone aastaist 1582—1599, kuninga reskripte ja kirju jm. Siin (lk. 129—155) leidub Tartu staarostkonna privileegide revisjoni protokoll 1583. aastast «Vkazowanie praw y przywileiow przez szlachtę Derpską...»<sup>56</sup>. Sealsamas (lk. 221—226) leidub seimi komissaride (J. Solikowski, L. Sapięha jt.) poolt Riias 4. oktoobril 1599 väljaantud määrus (Ordinatio Liuniaie a Generalibus Comissarijs... facta et publicata Rigae die 4 octobr. Anno D[omi]ni 1599), mis sisaldab ettekirjutusi Liivimaa halduskorralduse, eriti ametiisikute funktsioonide ja võimupiiride kohta.<sup>57</sup> Agraarajaloo seisukohalt väga oluline on komissaride dateerimata määrus «Vstawa na dobra Kro[lia] Ję[ę]go[M]i[ę]sci w Inflanciech» (lk. 687—691), millega kehtestati Liivimaa riigimõisates koormisnormid. Selles allikas ilmneb eriti selgesti riigimõisates valitsev suurejooneline unifikatsioonitendents. On loetletud koormisnormid adramaalt (Eesti alal rukist, otra ja

<sup>47</sup> Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Opracowały H. Kozerska i W. Stummer. T. 1. Warszawa, 1963, nr. 44, 46, 51, 53, 56 ja 57.

<sup>48</sup> Muzeum Czartoryskich, mscr. 112, 114, 126, 292, 302, 362, 391, 917, 1181, 1455, 1640, 1657, 2031, 2073 ja 2180. J. Korzenioński, St. Kutrzeba, Catalogus codicum manuscriptorum Musei principum Czartoryski Cracoviensis. Vol. I—II. Cracoviae, 1887—1912.

<sup>49</sup> Sealsamas, mscr. 2073.

<sup>50</sup> Sealsamas, mscr. 362, 917.

<sup>51</sup> Sealsamas, mscr. 292, 302.

<sup>52</sup> Sealsamas, mscr. 2073, lk. 123, 153, 193, 213 jm.

<sup>53</sup> AU, mscr. 341, 638, 1047, 2067, 2253 ja 2796. Kataloogid: J. Czubek, Katalog rękopisów Akademji Umiejętności w Krakowie. Kraków, 1906; Dodatek I. Kraków, 1912; Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Katalog rękopisów. Sygnatury 1811—2148. Opracowali Zb. Jabłoński i A. Preissner. Wrocław-Warszawa-Kraków, s. a.; Seesama, sygnatury 2149—2298. Opracowali Zb. Jabłoński, A. Preissner i B. Schnaydrowa. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965; Seesama, sygnatury 2299—2630, opracowali [nagu eelmisel]. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967; [käsikirjaline] T. IV. Katalog rękopisów, sygnatury 2631—2906. Sellele järgneb kaartkataloog kohapeal.

<sup>54</sup> AU, mscr. 2253, nr. 8.

<sup>55</sup> AU, mscr. 638, l. 149 jj.; mscr. 2067, l. 53 jj.

<sup>56</sup> Vrd. revisjoniprotokoll teisi ära kirju: AGAD, t. zw. Metrvka Litewska, Dz. IV B. nr. 28; Центральный государственный архив древних актов СССР, Ф. 389 (Литовская метрика), ed. xp. 575.

<sup>57</sup> Vrd. ka ära kirja Tartu Riikliku Ülikooli Teadusliku Raamatukogu käsikirjade osakonnas, käsikiri 311 (Liivi- ja Eestimaa ajalugu käsitlevate ürikute ära kirjad), 2 (Liivimaa. Poola periood), nr. 29.

kaera à 12 vakka ehk 6 suurt tündrit), naturaalkoormiste rahalised taksid (tünder rukist 40 krossi, tünder otra 36 krossi jne.), teonormid (5 päeva nädalas), isegi töölemineku kellaajad. Rahaliste andamite maksustusalus (kas suits või adramaa) on jäetud selliseks, nagu ta kusagil varem oli. Adramaa kohta on märgitud: «Kuna sellel maal kindlat maa-mõõtu ei ole ja kuigi kõikjal on adramaad, pole mitte üksnes iga linnuse piirkonnas või valduses, vaid ka külates või pigem külakestes (sest harva, kus inimesed asulates elavad) — Lätimaal nimelt asub peaaegu iga talupoeg omaette — ühtlast mõõtu olemas, pealegi on Eestimaal (w ziemi Igowskiej, s. t. Igaunijamaal), kus vanast ajast saadik on olnud väiksemad adramaad kui Lätimaal, selliseid adramaid revidentide korraldusega kohe sõja järel neli määratud». (Lk. 687.)

Kõnesolev käsikirja pakub olulist materjali ka Liivimaa õigusajaloole. Temas leidub (lk. 413—460) seimi komissaride poolt väljaantud Liivimaa kohtumäärus (Ordinatio Sadów Ziemie Inflantskiej). Selles määruses esinev märkus kinnitab baltisaksa õigusajaloolase R. v. Helmerseni väidet, et Liivimaa maaõigus (Prawo albo statut ziemie Inflantskiej), mille projekti kinnitamise 1600. aasta seim lükkas edasi järgmisele seimile, oli pro-visoorselt kinnitatuna tegelikult tarvitusele võetud.<sup>58</sup> Selle Liivimaa õiguse olid kinnitanud komissarid ning määranud, et provintsi aadlisoost kodanike üle ei tohi mingi muu õiguse põhjal kohut mõista.<sup>59</sup> Talurahva õigusliku olukorra seisukohalt on huvitav komissaride korraldatud juurdluse akt (1599. a.) Sigulda alamstaarosti J. Lanczki süüasjas, kes oli tarvitanud omavoli talupoegade üle kohtumõistmisel (lk. 823—824).

Käsikirjas leidub (lk. 781—905 jm.) ka mitmeid lääniürikuid nii kuningalt kui komissaridelt, kuid enamasti ei käi need Lõuna-Eesti kohta. Sealsamas (lk. 619—623) on kuninga Gustav Adolphi kiri Pärnust 1. märtsist 1618, milles poolakatele heidetakse ette nende koledat veretööd, ning mitmeid muid materjale.

Jagelloonide Raamatukogu käsikirjade osakonnas leidub mõnes käsikirjas<sup>60</sup> *Livonica*'t, mis puudutab peamiselt 1556.—1557. aasta sündmusi.

Krakovi Linna ja Krakovi Vojevoodkonna Arhiivis on üksikuid Lõuna-Eesti kohta käivate ürikute originaale XIV—XVII sajandist.<sup>61</sup> Nn. orduaegsetest ürikutest on mõningad kas Poolas asuva originaali või Liivimaal säilinud ära kirja järgi publitseeritud väljaandes «Livländische Güterurkunden».<sup>62</sup>

Wrocławis Ossolińskite-nimelise Rahvainstituutsiooni Raamatukogus (Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich) leidub mõningaid

<sup>58</sup> R. v. Helmersen, *Abhandlungen aus dem Gebiete des livländischen Adelsrechts*. Zweite Lieferung. Dorpat, 1832, lk. 3; vt. ka Э. Тарвел, *Фольварк, пан и подданный*, lk. 247.

<sup>59</sup> AU, mscr. 341, lk. 427.

<sup>60</sup> Biblioteka Jagiellońska, mscr. 5EE III 1, 58CC I 28, 101 DD IV 98, 107; 114 DD IV 34, 3351 ja 3729. *Vt. Wł. Wisłocki, Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Universitatis Jagellonicae Cracoviensis, I—II*. Kraków, 1877—1881; *Inwentarz rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej*, Nr 4175—6000. Kraków, 1938 [masinakirjas]; *Inwentarz rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej*, Nr 6001—7000 (Cz. I, Nr 6001—6500; Cz. II, Nr 6501—7000) *Opracowała A. Jałbrzykowska, J. Zathev przy współudziale Z. Łagodowej, J. Tyszkowskiej*, Kraków, 1963; *Inwentarz rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej*, Nr 7001—8000 (Cz. I, Nr 7001—7500, *opracowała A. Jałbrzykowska przy współudziale J. Zatheya*, Kraków, 1966; Cz. II, Nr 7501—7800, *opracowała A. Jałbrzykowska przy współudziale Z. Łagodowej i J. Zatheya*, Kraków, 1966; Cz. III, Nr 7801—8000; *opracowała A. Jałbrzykowska przy współudziale J. Tyszkowskiej i J. Zatheya*, Kraków, 1967; *Indeks, opracowały A. Jałbrzykowska i J. Tyszkowska*, Kraków, 1968).

<sup>61</sup> *Vt. Katalog Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa, I. Dyplomy pergaminowe*. Wydawnictwa Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa. Kraków, 1907, nr. 862, 871, 917, 926, 930, 963, 964, 965, 967 ja 972. *Katalog Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa. Zbiory Rusieckich, I. Dyplomy Pergaminowe — wydał K. Kaczmarczyk*. Kraków, 1911, nr. 42 ja 43.

<sup>62</sup> *Vt. näiteks nr. 43 ja 930; vrd. Livländische Güterurkunden. Bd. I (1207—1500)*, hrsg. von H. v. Bruiningk u. N. Busch. Riga, 1908, Nr. 407, lk. 365 jj.; *Bd. II (1501—1545)*, hrsg. von H. v. Bruiningk. Riga, 1923, Nr. 931, lk. 602.

Liivimaa ajaloo kohta käivaid materjale,<sup>63</sup> millest aga *Estonica*'na ei oska midagi esile tõsta. Teatud huvi pakub käsikiri nr. 188 II, mis muu hulgas sisaldab (lk. 256—257) ülevaate kuningas Stefan Báthory poolt rajatud jesuiitide kolleegiumidest (ka Liivimaal) ning Liivimaa kirjelduse «Opisanie Ziemie Inflantskiew ze wszytkiem Prounciami y Zamkami y początek przyscia Krzyzakow Niemieckich do tey Ziemie Takze, iako ta Ziemia do Krolestwa Polskiego iest przylacona» (lk. 180 jj.), mis kataloogis ei kajastu. Selles on ära loodud mitmesuguseid maa- ning rahvateaduslikke andmeid Liivimaa kohta (eriti rõivas-tuse ja toidu kohta) ning iseloomustatakse Liivimaa talupoegi, kes olevat «vilets ja jäme rahvas, kuid ülemäära kaval, reetlik, kangekaelne ja julm ning maha lööma karme» (lk. 185). Autor, kes nähtavasti on erapoolik, väidab, et talupojad vihkavat kangesti kõiki naaberrahvaid (poolakaid, leedulasi, venelasi), kellega nad on sageli võidelnud, suhtuvat aga paremini sakslastesse, kes on neile kunagi isandateks olnud ning kannavad nendega sarnaseid rõivaid. Teisi aga nimetavat nad mõrtsukateks, nülgijateks ja oma vara röövijateks ning hukatuseks. Poola sõdurid, keda kõrvalises paigas kätte saavad, löövat nad kohe maha. Kahe- või kolmekaua olevat seal ohtlik liikuda ning läti või eesti talupoja juurde õomajale jäädes tulevat väga ettevaatlik olla, et une pealt maha ei löödaks, kõri läbi ei lõigataks või ära ei kägistataks.

Eesti ajaloo seisukohalt on Wroclawis leiduvatest materjalidest kõige olulisem XVII sajandist pärinev ärakirjaline paberkoodeks II. 96, mis sisaldab jesuiitide ordu Poola provintsi kolleegiumide 1597. aasta aruanded. Tartu kolleegiumi aruanded «Catalogus [primus et secundus] personarum degentium in collegio S. I. Derpati anno 1597. Catalogus rerum eiusdem collegii» on lk. 101—109. Jesuiidid nimelt läkitasid kolleegiumidest ordu keskusse Rooma kolme liiki aruandeid. Esiteks, residentsi tegevuse üldaruanded (seda laadi nagu E. Kurtzi poolt publitseeritud aastaaruanded Riiast ja Tartust 1583—1614<sup>64</sup>), teiseks, aruanded isikulise koosseisu kohta: «Catalogus primus» üldisemat laadi andmetega, «Catalogus secundus» salajaste iseloomustustega ja kokkuvõtlik «Catalogus brevis», kolmandaks, aruanded koolide kohta. Tartu kolleegiumi kohta on kõnealuses ärakirjas kaadri-alased aruanded «Catalogus primus personarum degentium in Collegio Societatis IESU Derpati Anno 97» ja «Catalogus secundus personarum quae in Derpatensi Collegio Societatis Jesu degunt A° 1597» ning «Catalogus 3-ius». Viimane, mida tavaliselt pealkirjastatakse «Catalogus informationis triennalis» ehk «Tertius catalogus, qui dicitur rerum», annab lühiviivaate kolleegiumi koosseisust (7 preestrit, 3 magistrit, 7 ilmalikku koadjuutorit) ning majanduslikust olukorrast (võlgadevaba kolleegiumi aastatulu oli 3420 floriini, millest arvati piisavat 25 inimese ülalpidamiseks). Esimesest ja teisest kataloogist selgub, et ilmalike koadjuutorite hulgas oli eestlane Joannes Esto, kes oli pidanud koka, majapidaja ning laohoidja ametid ning keda iseloomustatakse lihtsameelse, otsekohese ning oma ametis hoolsa mehena, kuid kes oli «kõigeks rohkem hakkamas kui suuteline». Eesti keelt oskasid peale tema veel kaks koadjuutorit (austerlane ning leedulane) ja kolm preestrit: sakslane Joannes Ambrosius Völker, masoovlane Joannes Osnicius ning poolakas Christophorus Spoterus.

Wroclawi *Livonica*'st juttu tehes tuleb ühtlasi märkida, et Ossolińskite kogud on pärast Teist maailmasõda jaotatud kahte ossa. Üks osa on Lvovist, kus 1817. aastal rajatud Ossolińskite institutsioon asus, viidud 1950-ndatel aastatel Wroclawi, kus Ossolineum paikneb alates 1946. aastast, teine osa säilib Ukraina NSV Teaduste Akadeemia Lvovi Raamatukogus. Materjalide jaotamisel Poola ja NSV Liidu vahel on arvestatud pärine-misprintsipi, kuid seda on järjekindlamalt rakendatud ainult Ukraina ja Poola mater-

<sup>63</sup> Biblioteka Ossolińskich, nr. 96, (II)155, (II)178, (II)185, (II)188, (II)190, (II)205, (II)207, 249, 296(III), 314 II, 495 III, 1638/II; 12727/II ja 12804/II; Vt. Katalog rękopisów Biblioteki Zakładu Nar. Im. Ossolińskich. Wyd. W. Kętrzyński. Tom I. Lwów, 1881; tom II. Lwów, 1885; Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Tom I. Rękopisy 1—7325. Pod redakcją J. Turskiej, Wrocław, 1948; tom III. Rękopisy 11981—13000. Opracowały A. Dician i J. Loret-Heintsch, pod redakcją A. Fastnachta. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1966.

<sup>64</sup> Die Jahresberichte der Gesellschaft Jesu über ihre Wirksamkeit in Riga und Dorpat 1583—1614. Lateinischer Text mit deutscher Übersetzung von E. Kurtz. Riga, 1925.



jalide osas — Liivimaa materjalid on jaotatud Wroclawi ja Lvovi vahel üsna meelevaldselt.

Mis puutub aga Tartu jesuiitide kolleegiumi materjalidesse, siis on nii tema tegevuskui kaadrialased aruanded aastaist 1583—1625 säilinud jesuiitide ordu arhiivis (Archivum Romanum Societatis Jesu) Roomas, osakonnas *Polonica et Lithuanica*. Fotokoopiaid ja ära kirju neist materjalidest oli mul võimalik kasutada jesuiitide Krakovi residentsi raamatukogus (Bibliotheca Residentiae Cracoviensis P. P. Societatis Jesu Ad S. Barbaram) tänu raamatukoguhoidja paater Bronisław Natoński, jesuiidi kooliajaloo ühe parima tundja vastutulelikkusele.

Pudemetena leidub *Estonica*'t Poolas mõnedes teisteski hoidlates. Edward Raczynski nimelises Avalikus Linnaraamatukogus Poznańis<sup>65</sup> suudavad käsikirjad nr. 16 (peamiselt kirju aastaist 1593—1603 ja 1620—1622), 195 (2 köidet, 1920 lk. kirjade koopiaid aastaist 1621—1623 — «Dyaryusz woyny szwedzkiej w Inflantach»), 1171 (Jüri pastori Petrus Kochi peamiselt isiklikku ja perekondlikku laadi teateid sisaldav päevaraamat umbes aastaist 1689—1708) ja mõned muud pakkuda Eesti ajaloo, eriti Poola-Rootsi sõja ajaloo seisukohalt üht-teist arvessetulevat.

Muide, käsikiri nr. 1171 on Poznańisse sattunud tõenäoliselt baltisakslaste kaudu ja mitte enne 1939. aastat. Sama teed tulnud materjale leidub Lääne-Poolas mitmel pool. Näiteks Toruńi Ülikooli Raamatukogu käsikirjade osakonnas leidub käsikirju ja märkmeid K. v. Löwise pärandist (R. 779/1), mitmete Riia seltside, sealhulgas Riia Ajaloo- ja Muinsuuriijate Seltsi ja Herderi Instituudi materjale jm., mis on praegu suuremalt osalt veel korrastamata. Samuti on Poznańi Adam Mickiewicz'i nimelise Ülikooli Raamatukogu käsikirjade osakonnas mitmeid baltisaksa käsikirju (nr. 1596, 1611, 1614, 1627, 1628, 1643, 2047, 2053, 2442). Nende hulgas on mälestusi, A. E. Grafi keeleteaduslikke materjale ja Fr. K. Gadebuschi käsikiri «Geschichte des Livländischen Adels (1777—1786)». Varssavis Riigiraamatukogus leiduvad tundmatu autori mälestused korporatsioonidest Tartu ülikoolis XIX sajandi teisel veerandil (nr. 2981, 3. lk. 134—139).<sup>66</sup>

Mõnevõrra rohkem keskaegset *Estonica*'t leidub Kórnicki Raamatukogus,<sup>67</sup> mis asub Poznańi lähedal kaunis Kórnicki vesilinnuses. Sealsed materjalid sisaldavad huvitavat diplomaatilist kirjavahetust aastaist 1555—1557 (mscr. 263, 264) ning kirju ja kirjade koopiaid, milledes puudutatakse Poola-Rootsi sõda ja selle eellugu (mscr. 293, 294, 331 ja 332). Viiniuse vojevood Jan Karol Chodkiewicz, Poola vägede juhataja Liivimaal, kurtis 19. märtsil 1604 kuningale, et provintsis on nälg ja viletsus ning sõjavägede ülalpidamine tekitab raskusi. Ta võrdles oma sõjamehi näljaste huntidega, kes tema jurisdiktsioonist hoolimata omal käel röövivad ja tapavad ja keda on raske pidurdada (mscr. 294, lk. 101). Kórnickis asuvaid materjale tuleks arvestada ja kasutada vastavate teemade käsitlemisel.

Käesolev kirjutis ei pretendeeri sellele, et anda ammendavat ülevaadet Poola hoidlates leiduvast *Estonica*'st. Esjooksuks sellepärast, et mõnede provintsilinnade raamatukogudesse või arhiividesse, kus ei oska arvatagi, võib juhuslikult olla sattunud *Estonica*'t sisaldavaid käsikirju omaaegsetest erakogudest. Teiseks ja peamiselt sellepärast, et huvidest ja tööülesannetest lähtudes tuli autoril piirduda vanema, peamiselt XVI—XVII sajandi *Estonica*'ga. Kahtlemata aga leidub Poola arhiivides huvitavaid materjale XIX sajandi kultuurialastest kontaktidest (eeskätt poola üliõpilastest Tartu ülikoolis) ning Eesti-Poola poliitilistest ning majandus- ja kultuurisuhetest 1920.—1930-ndatel aastatel. Teatavasti olid mõlema maa suhted üldiselt sõbralikud ning elavad. Vastavaid materjale võiks leiduda eelkõige Uute Aktide Arhiivis (Archiwum Akt Nowych) Varssavis, mis sisaldab peamiselt

<sup>65</sup> Vt. Katalog Biblioteki Raczynskich w Poznaniu. Opracowali M. E. Sosnowski i L. Kurtzmann. Tom I. Poznań, 1885; Katalog Biblioteki Raczynskich w Poznaniu 1885—1931. Tom I. Dokumenty Nr 231—237. Rękopisy Nr 360—499. Poznań, 1932. Jätkeb kaart-kataloogina kohapeal.

<sup>66</sup> Biblioteka Narodowa. Katalog rękopisów. Tom IV. Pod. red. B. Horodyskiego. Rękopisy 2667—3000 i 7001—7200. Korespondencja i drobne utwory XIX i XX wieku. Wrocław, 1955, lk. 179. Riigiraamatukogus olnud materjalid on 1944. aastal peaaegu täielikult hävinud ning praegu olemasolevad käsikirjad pärinevad peamiselt XIX—XX sajandist.

<sup>67</sup> Biblioteka Kórnicka, mscr. 263, 264, 293, 294, 331, 332 ja 11161.

akte keskviimuorganite arhiividest 1918. aastast tänapäevani, aga ka vojevoodkondade ja ametkondlikes arhiivides. Poznańi Linna ja Poznańi Vojevoodkonna Riiklikus Arhiivis näiteks leidub Poznańi Tööstus-Kaubanduskoja materjalide hulgas Eesti-Poola kaubandussuheteid valgustavaid arhivaale aastaist 1930, 1931, 1935, 1936, 1938.<sup>68</sup> Kodanliku Eesti majandussuhete, eriti aga välispoliitika uurijail tasuks kindlasti tutvuda Poola materjalidega.

Töötamist Poola arhiivides ja raamatukogudes hõlbustab korralike kataloogide olemasolu, nagu nähtub käesoleva artikli viidetestki. Enamik neist kataloogidest on tüpograafiliselt paljundatud. Erinevalt meil viimasel ajal väljakujunenud praktikast pööratakse Poola Rahvavabariigis suurt tähelepanu ajalooallikate publitseerimisele ning kataloogide koostamisele ja väljaandmisele. Kuigi kataloogid ja nende indeksid kajastavad ainult pealkirjade ja kirjade tiitelosades leiduvat andmestikku, mitte aga isiku- ja kohanimedid dokumentide sisust, on nendest materjali otsimisel siiski väga palju kasu. Tahaks loota, et ka meie vabariigis hakatakse leidma võimalusi arhiivide ja raamatukogude kataloogide väljaandmiseks ning ajalooallikate ulatuslikumaks publitseerimiseks. Esmajoones peaksid arvesse tulema revisjoniprotokollid ja inventari tüüpi massilised allikad, jätkamist vajaksid ka baltisaksa ajaloolaste poolt suurejooneliselt alustatud ürikukogud. Viivitamine ja rahulolematu olemasolevaga süvendab kiiresti meie ajalooalase mahajäämust küllaltki olulistes lõikudes. Poolakatelt tuleks ka eeskujul võtta kodumaa ajaloo allikate väljaselgitamises. Poola Arhiivide Valitsus (Generalna Dyrekcja Archiwów Państwowych) teostab kogu Euroopas laialt ulatuslikku ajalooallikate väljaselgitamist (nn. kverende) ning laseb avastatud materjale kopeerida. Allikbaasi tunduv avardamine on mõjunud Poola ajaloo uurimisele ilmselt viljastavalt.

Poola Rahvavabariigis leiduvad Eesti vanema ajaloo allikad võiksid arvesse tulla esmajoones nelja uurimisteema arendamisel. Esimene nendest oleks nn. Poola aja majandus-, eriti agraraajalugu, teine — Liivi sõja eellugu, eriti koadjuutorivaenus, kolmas — Poola-Rootsi sõda, sealhulgas ajavahemik 1617—1625, neljas — Tartu linna ajalugu nn. Poola ajal.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia  
Ajaloos Instituut*

Toimetusse saabunud  
30. XII 1970

Э. ТАРВЕЛ

## ESTONICA В БИБЛИОТЕКАХ И АРХИВАХ ПОЛЬШИ

### Резюме

В статье дан обзор материалов по истории Эстонии, которые относятся в основном к XVI—XVII векам и хранятся в Главном архиве древних актов в Варшаве (фонды. Архив коронного казначейства, Архив Земойских, Архив Радзивиллов, Архив Пшеждзецких и Тизенхаузов, Коронная метрика, Посольские книги (Libri legationum) и Коллекция пергаментных грамот), в отделе рукописей библиотеки Варшавского университета, в библиотеке Музея Чарторыйских (Краков), в Краковской библиотеке Польской Академии наук, в библиотеке Ягеллонского университета, в Архиве города Кракова и Краковского воеводства, в библиотеке Национального института им. Оссолинских, в Публичной городской библиотеке им. Эдварда Рачиньского (Познань) и в Курницкой библиотеке. Источники по средневековой истории Эстонии, которые хранятся в библиотеках и архивах Польши, могут быть использованы, по мнению автора статьи, при исследовании следующих четырех проблем: 1) экономическая, прежде всего аграрная, история так наз. польского времени (1582—1625 гг.); 2) предыстория Ливонской войны, особенно коадьюторская вражда; 3) Польско-шведская война, включая период 1617—1625 гг., и 4) история города Тарту в так наз. польское время.

*Институт истории  
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию  
30/XII 1970

<sup>68</sup> Archiwum Państwowe Miasta Poznania i Województwa Poznańskiego, Izba Przem. Handl. Poznań, nr. 638—643.

E. TARVEL

**ESTONICA IN DEN POLNISCHEN ARCHIVEN UND BIBLIOTHEKEN***Zusammenfassung*

Der Artikel bringt eine Übersicht über die meistens aus dem 16. und 17. Jh. stammenden *Estonica*, aufbewahrt in folgenden polnischen Archiven und Bibliotheken: Hauptarchiv alter Akten in Warschau (Fonds: Königliches Finanzarchiv, Archiv der Zamoyskis, Archiv der Radziwills, Archiv der Przeździeckis und der Tyzenhauz, Metrik der Krone, *Libri legationum* und die Kollektion der Pergamenturkunden); Manuskriptabteilung der Warschauer Universitätsbibliothek; Bibliothek des Czartoryski-Museums in Kraków; Krakówer Bibliothek der Polnischen Akademie der Wissenschaften; Jagellonische Universitätsbibliothek; Archiv der Stadt und der Wojewodschaft Kraków; Ossoliński-Bibliothek in Wrocław; Edward Kaczyński-Bibliothek in Poznań; Bibliothek in Kórnik.

Der Verfasser meint, diese Quellen könnten vor allem bei der Bearbeitung folgender vier Themen behilflich sein: 1) Wirtschaftsgeschichte, namentlich Agrargeschichte Estlands während der sog. polnischen Zeit (1582—1625); 2) Vorgeschichte des Livländischen Krieges, besonders der Koadjutorfehde; 3) der Polnisch-Schwedische Krieg, darunter der Zeitabschnitt 1617 bis 1625 und 4) Geschichte der Stadt Tartu während der sog. polnischen Zeit.

*Institut für Geschichtsforschung  
der Akademie der Wissenschaften  
der Estnischen SSR*

Eingegangen  
am 30. Dez. 1970